

Мазяр О.В. *Особливості суб'єктної поведінки в екстремальних ситуаціях*
// Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць Інституту психології
ім. Г.С.Костюка АПН України. / за ред. Максименка С.Д. – К.: „Логос”, 2008. –
т.7. вип. 15 – 356 с. – С. 195-198.

С. 195.

ОСОБЛИВОСТІ СУБ'ЄКТНОЇ ПОВЕДІНКИ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ СИТУАЦІЯХ

Мазяр О.В.

Постановка проблеми.

Проблема поведінки людини в ситуації розглядається в контексті тривалої дискусії між «персонологами» та «ситуаціоністами» щодо «основного психологічного питання»: що регулює поведінку людини – особистісні риси чи ситуація? Не викликає сумніву тільки теза про існування певного взаємозв'язку поведінкових, особистісних і ситуаційних змінних, яку Н.Ендлер, Д.Магнуссон, В.Мішел визначають як складну взаємодію ситуації та особистості, що знайшло своє вираження у конструкті «особистісно-ситуаційної взаємодії» [4].

Які особливості поведінки людей в екстремальних ситуаціях? Що справляє визначальний вплив – особистісні диспозиції чи специфіка екстремальної ситуації? На нашу думку, відповідь на це питання криється у глибшому розумінні соціально-психологічного стану суб'єкта в екстремальній ситуації. Зокрема, А.М.Львовичка зауважує: «Відмінною рисою вітчизняної екопсихології у постчорнобильську епоху є наголос на суб'єктивному факторі...» [6, с. 102].

Проблема суб'єктної поведінки в екстремальних ситуаціях може бути вирішена в контексті типології життєвих ситуацій. Однак психологічна наука здебільшого оперує такими типами ситуацій, які в основі своїй мають

соціально-видові ознаки і не розкривають їх суб'єктну суть. За визначенням вони радше є безсуб'єктними соціальними епізодами.

Поняття суб'єкта принаймні частково знімає «основне психологічне питання», адже використовується для аналізу учасника взаємодії, його особистісних особливостей у функціональному аспекті конкретної форми активності і по суті єднає ситуаційні й особистісні змінні у поведінковій регуляції. Категорія суб'єктності прокладає місток між ситуацією та особистістю, адже надає особистості ситуаційної динамічності, а ситуацію перетворює на таку, що належить особистості. Набір особистісних рис суб'єкта набуває ситуаційно-доцільної конфігурації і забезпечує широку варіативність поведінки, яку складно прогнозувати. В екстремальній ситуації така конфігурація особистісних рис часто-густо стає несвідомо-випадковою, що проявляється у безглуздох діях, які часом призводять до фатальних помилок.

Метою статті є обґрунтування типології життєвих ситуацій, побудованої на основі соціального, психологічного та суб'єктного параметрів, що системно відтворюють всі принципово важливі ознаки ситуації.

Соціально-епізодична класифікація життєвих ситуацій.

Суб'єктний підхід до типології життєвих ситуацій дозволяє виявити умови та можливості особистісного прояву. Зокрема, визначає стан ситуаційної суб'єктності: ступінь можливостей (ресурсів) та обмежень (контролю), які скеровують особистість до певної форми соціальної активності.

К.Левін одним із перших розробив типологію ситуацій. Він феноменологічно описує ситуації обіцянки нагороди та загрози покарання і типологізує їх, зіставляючи з ситуацією дії, що витікає з інтересів самої дитини. Однак запропонована ним типологія походить від соціально-видових ознак ситуації: ситуація спонукання, ситуація заборони тощо [5], а це не завжди дозволяє проникнути у суть суб'єктної поведінки.

Н.Кантор, У.Мішел та Дж.Шварц виділяють такі типи ситуацій як ідеологічна, соціальна, стресова і культурна [2]. Як зауважує Н.В.Грішина,

«цінність будь-якої класифікації визначається її пояснюючими можливостями при переході на рівень опису конкретних об'єктів» [2, с. 126]. Наведена вище типологія не містить чіткого критерію поділу. Конкретна життєва ситуація може належати одразу до всіх вищезазначених типів.

М.Аргайл, А.Фернем та Дж.Грехем пропонують іншу класифікацію базових типів ситуацій: формальні соціальні події; інтимні зустрічі з близькими друзями чи родичами; випадкові зустрічі зі знайомими; формальні контакти у крамницях та офісах; асиметричні ситуації, пов'язані з соціальними уміннями; переговори та конфлікти; групова дискусія [4]. Ці типи ситуацій можна продовжувати безліччю інших, не говорячи вже про те, що з ряду випадає широкий пласт екстремальних ситуацій. Фактично маємо перелік соціальних епізодів, які нічого пояснити у поведінці суб'єкта не здатні.

Можна продовжити наводити інші типології ситуацій, які мають ті самі недоліки: 1) зорієнтованість на соціальні ознаки ситуації, а відтак невичерпність

С. 196.

ряду соціальних епізодів; 2) відсутність пояснюючих і прогностичних можливостей; 3) неможливість застосування для вирішення практичних завдань.

Відмінний підхід пропонують О.В.Філіппов та С.В.Ковальов. Вони виокремлюють об'єктивні та суб'єктивні ситуації за переважаючим впливом обставин чи особистості [9]. Проте адекватність такого поділу теж викликає нарікання. По-перше, ситуація за визначенням є суб'єктивною. Це завжди ситуація суб'єкта навіть тоді, коли зовнішні обставини визначають ситуацію. Можемо говорити про різний ступінь суб'єктної активності індивіда в ситуації, але не про ситуацію поза суб'єктом. Без суб'єктної оцінки ситуація залишається соціальним епізодом.

К.Левін наголошує, що ситуація повинна розглядатися переважно з позиції її учасника, а не спостерігача [5]. Ситуація існує об'єктивно як

соціальний епізод, але завжди набуває суб'єктивного розуміння і плану дій. Л.Росс та Р.Нісбетт зауважують, що суб'єктивна інтерпретація ситуації, з одного боку, не є її дзеркальним відображенням, а з іншого – не є продуктом абсолютно довільного конструювання об'єктивної реальності [8].

По-друге, життєва ситуація може суттєво варіюватися в залежності від конфігурації зовнішніх та внутрішніх сил. З огляду на запропонований аналіз ситуації можливо характеризувати лише її окремі об'єктивні та суб'єктивні елементи, які самі по собі не становлять ситуації, а є ізольованими чинниками активності індивіда. «Поелементне» вивчення ситуацій є непродуктивним, оскільки не дозволяє сприймати ситуацію як цілісний образ (гештальт), який здійснює вплив на поведінку особи.

Отже, суб'єкт потрапляє в обставини, частково створені ним особисто, а частково незалежні від нього, і регулює свою соціальну активність так, щоби досягти ситуаційної вигоди. Таким чином, *ситуація являє собою соціально-психологічний вимір проблемних обставин, суб'єктно визначених і життєво інтегрованих особистістю, що вимагають від неї певних дій*. Ситуація становить нерозривну єдність зовнішніх умов життєдіяльності індивіда, що задають об'єктивні параметри його поведінки, їх суб'єктивної оцінки та унікального способу дій.

Соціально-психологічні параметри ситуації.

Автор виділяє чотири найзагальніших типи життєвих ситуацій: захоплення, залежності, знеохочення та примусу. Вони отримані в результаті зіставлення соціального та психологічного параметрів життєвої ситуації.

Соціальний параметр визначає зовнішні, незалежні від суб'єкта умови ситуації і демонструє ступінь свободи суб'єктної поведінки. Фактично задає зовнішні бар'єри ситуації і робить її для суб'єкта об'єктивно відкритою чи закритою (безвихідною) для маневру. Йдеться про ступінь *альтернативності ситуації*, адже соціальний параметр визначає, наскільки об'єктивні умови дозволяють суб'єкту змінити актуальну ситуацію на іншу.

В *альтернативній* ситуації суб'єкт здатен вийти за її межі, змінити на іншу, тому що її бар'єри слабкі або взагалі відсутні. В *безальтернативній ситуації* суб'єкт майже не відчуває свободу у діях, оскільки стиснутий певними обов'язками. Безальтернативна ситуація стає неминучою, вимушеною, нав'язаною ззовні. Суб'єкт не здатен вийти за її межі, «покинути ситуацію», позаяк бар'єри надто міцні, непробивні, їх неможливо обминути.

Психологічний параметр ситуації демонструє ступінь *значимості ситуації*. *Значима* ситуація є суб'єктно сильною, емоційно зарядженою, привабливою, вигідною. *Незначима* ситуація – суб'єктно слабка, нейтральна, індивід не виявляє до неї належного інтересу, як правило, схиляється до неї під впливом заборон чи нагород.

Зіставлення соціального та психологічного параметрів дає змогу виділити чотири основних ситуації.

1. *Альтернативна значима ситуація*. Це ситуація *захоплення*. Вона емоційно заряджена, внутрішньо контрольована та регульована. Вона цінна для індивіда тим, що дозволяє отримати певні вигоди, для чого він готовий виявляти надситуативну активність. Суб'єкт здатен маневрувати, виходити на нові ситуації, почуватися творцем свого життя і бути психологічно сильним.

2. *Безальтернативна значима ситуація*. Це ситуація *залежності*. Вона найбільш емоційно заряджена, що забезпечується наявністю бар'єрів. Індивід володіє високим рівнем мотивації, схильний до планування дій, хоча не завжди вдається себе контролювати. Суб'єкту складно чи взагалі неможливо виходити на нові ситуації, а відтак він відчувається вразливим, «керованим» долею.

3. *Альтернативна незначима ситуація*. Це ситуація *знеохочення*. Індивід сприймає її як необов'язкову, нейтральну щодо життєвих перспектив, беззмістовну і не планує її. Для індивіда така ситуація не є зарядженою і він виявляє байдужість до її результатів. Значною мірою позбавлений внутрішнього і зовнішнього контролю, індивід обирає, чи варто йому «продовжувати» ситуацію, виявляючи акт доброї волі.

4. *Безальтернативна незначима ситуація*. Це ситуація *примусу*. Для індивіда вона вимушена, невідворотна, хоча у нього й відсутній особливий інтерес до її результату. Він слабо її планує і контролює. Контроль, як правило, здійснюється ззовні. Власне лише зовнішні сили диктують протікання ситуації. Суб'єкт є безініціативним, психологічно слабким.

Суб'єктний параметр ситуації

Наведена типологія стосується лише соціально-психологічних координат життєвої ситуації і не дозволяє відстежити її суб'єктний вимір, а саме дії суб'єкта у конкретному типі ситуації. Отже, додатковим

С. 197.

є параметр *суб'єктної детермінації*, який демонструє, наскільки суб'єкт готовий до дій, шукає шляхи для досягнення ситуаційної вигоди, здатен діяти і визначати розвиток ситуації.

Відповідно можна виділити два крайніх типи суб'єктності: суб'єкт, який детермінує ситуацію, і суб'єкт, який не детермінує ситуацію. У першому випадку ситуація фактично створена суб'єктом, він здатен її контролювати, впливати та змінювати її перебіг, суб'єкт регулює свій психічний стан та дії. Такого суб'єкта можна назвати *самодетермінованим* в конкретній ситуації. У другому випадку суб'єкт є наче долею «закинутим» у ситуацію, не здатен впливати на неї, контролювати її і значною мірою не регулює свій психічний стан і поведінку. Такий суб'єкт є *ситуаційно детермінованим*.

Коли до соціально-психологічної типології ситуацій ввести параметр суб'єктної детермінації, отримаємо вісім типів життєвих ситуацій (див. табл. 1), що демонструють ступінь регуляції ситуаційної активності індивіда і характеризують стан його ситуаційної суб'єктності.

Запропонована типологія дозволяє оцінювати ситуацію не лише з психологічної точки зору, але й юридичної та етичної, адже повною мірою засвідчує ступінь участі чи не участі індивіда у певній життєвій ситуації. Зауважимо, що індивід одночасно може бути різним суб'єктом у різних

ситуаціях. Наприклад, у професійній діяльності він є конформним суб'єктом, який методично робить кар'єру, а в дозвіллі – творчим суб'єктом, який виробляє унікальні побутові прилади.

Особливості суб'єктної поведінки в екстремальній ситуації.

З огляду на запропоновану типологію життєвих ситуацій стає можливим проаналізувати поведінку людини в екстремальній ситуації. Візьмемо для прикладу поведінку персоналу ЧАЕС під час аварії. Екстремальність цієї ситуації полягала у дефіциті часу для прийняття рішення, від адекватності якого залежав результат роботи, здоров'я і життя людей. Брак часу не дозволяв персоналу здійснити всебічну оцінку ситуації і спрогнозувати її наслідки.

Табл. 1. Типологія життєвих ситуацій

Типи суб'єктних ситуацій	Соціально-психологічний параметр ситуації	Параметр суб'єктної детермінації	Стан ситуаційної суб'єктності	Приклад життєвої ситуації
нерегульована залежність	залежність	ситуаційна детермінація	деградована суб'єктність	наркоман, який вчиняє злочин заради наркотику
саморегульована залежність	залежність	самодетермінація	конформна суб'єктність	кар'єрист, який дотримується «правил гри»
нерегульований примус	примус	ситуаційна детермінація	втрачена суб'єктність	покарана дитина, яка зачинена у кімнаті
саморегульований примус	примус	самодетермінація	ілюзорна суб'єктність	учень, який обманює вчителя щодо виконаної роботи
нерегульоване захоплення	захоплення	ситуаційна детермінація	кризова суб'єктність	релігійний фанатик, який дарує гурі свою квартиру

саморегульоване захоплення	захоплення	самодетермінація	творча суб'єктність	сантехнік, який займається живописом
нерегульоване знеохочення	знеохочення	ситуаційна детермінація	відсутня суб'єктність	співробітник, який не розуміє, чому повинен допомагати колегам
саморегульоване знеохочення	знеохочення	самодетермінація	пасивна суб'єктність	перехожий, який свідомо не допомагає людині, що лежить на тротуарі

Очевидно, що за соціально-психологічним параметром це ситуація *залежності*: для персоналу ЧАЕС ситуація була безальтернативною (не могли вийти з «поля») і значимою (загроза техногенної катастрофи). За параметром суб'єктної детермінації персонал був ситуаційно детермінованим, адже фактично виявився «закинутим» в екстремальну ситуацію (яку самі й створили внаслідок непрофесійних дій) і змушені були діяти, керуючись лише актуальними обставинами, які з певного моменту вже не контролювали. Отже, ця ситуація належить до типу *нерегульованої залежності*, що характеризує суб'єкта як *деградованого*.

До такої ж ситуації потрапили мешканці «зони відчуження». Їх ситуаційна суб'єктність була фактично деградована, що згодом стала предметом масштабної психологічної допомоги. Зокрема, В.В.Горбунова констатує феномен завченої безпорадності в навчальній діяльності студентів, постраждалих внаслідок аварії на ЧАЕС [1]. Тобто деградована суб'єктність в екстремальній ситуації була перенесена в навчальну діяльність.

І справді, у поведінці чималої кількості «чорнобильців» зустрічаються елементи психологічної гри у безпорадність, яка «підтверджується» відповідним посвідченням.

Дослідниками аварії на ЧАЕС встановлено: «Високий рівень інтелектуальної активності та творчої уяви є вирішальним фактором стосовно можливості подолання деструктивних переживань індивідом та наявності у нього психологічних засобів подолання переживань» [3, с. 57]. Іншими словами, йдеться про відновлення повноцінної суб'єктності. Тому можна не погодитись з А.Пасніченко, що «екстремалізація життя людини є умовою розвитку її особистісного потенціалу» [7, с. 148].

Про екстремальність як умову розвитку особистості можна говорити лише в контексті відновлення оптимальної суб'єктності. Коли ж індивід не знаходить внутрішньо-психологічних ресурсів суб'єктної поведінки, він демонструвати феномен завченої безпорадності (суб'єктної деградації) і надалі. Тому, крім визнання статусу потерпілих від Чорнобильської катастрофи, повинна відбуватися продумана програма дій, спрямованих на суб'єктну реабілітацію індивідів.

Висновок. Запропонована типологія життєвих ситуацій ще потребує емпіричного підтвердження і, можливо, виділення інших фундаментальних параметрів, які розкривають нові сторони ситуаційної саморегуляції суб'єкта.

В екстремальних умовах індивід, як правило, виявляється ситуаційно детермінованим, а тому потрапляє в ситуацію нерегульованої залежності, в якій його суб'єктність є деградованою. Отже, реабілітація індивіда полягає насамперед у відновленні суб'єктних характеристик.

Література:

1. Горбунова В.В. Феномен завченої безпорадності в навчальній діяльності студентів, що постраждали внаслідок аварії на ЧАЕС // Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки: 36

наукових праць. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2006. – № 12 (37). – С. 33-37.

2. Гришина Н.В. Психология социальных ситуаций // Вопросы психологии, 1997. – № 1. – С. 121-132.

3. Здоровець Т., Наконечна М., Хмель Н. Психологічні засоби подолання деструктивних переживань, спричинених Чорнобильською катастрофою // Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки: 36 наукових праць. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2006. – № 12 (37). – С. 54-58.

4. Коржова Е.Ю. Методика «Психологическая автобиография» в психодиагностике жизненных ситуаций: Методическое пособие. / Под ред. Л.Ф.Бурлачука – К.: МА УП, 1994. – 109 с.

5. Левин К. Динамическая психология: Избранные труды. – М.: Смысл, 2001. – 572 с.

6. Львовичкіна А.М. Екологічна психологія у постчорнобильську епоху // Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки: 36 наукових праць. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2006. – № 12 (37). – С. 102-106.

7. Пасниченко А.Э. Совершенствование саморегулятивных механизмов личности как способ выживания в неблагоприятных экологических условиях // Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки: 36 наукових праць. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2006. – № 12 (37). – С. 145-157.

8. Росс Л., Нисбетт Р. Человек и ситуация. Перспективы социальной психологии. – М.: Аспект Пресс, 1999. – 429 с.

9. Филиппов А.В., Ковалёв С.В. Ситуация как элемент психологического тезауруса // Психологический журнал, 1986. – № 1. – С. 14-21.

ОСОБЛИВОСТІ СУБ'ЄКТНОЇ ПОВЕДІНКИ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ СИТУАЦІЯХ

Мазяр О.В.

Стаття присвячена проблемі типології життєвих ситуацій. Автор аналізує місце екстремальних ситуацій у загальній типології і виявляє особливості суб'єктної поведінки.

Ключові слова: екстремальна ситуація, типи ситуацій, ситуаційна детермінація, самодетермінація, суб'єктна поведінка.

ОСОБЕННОСТИ СУБЪЕКТНОГО ПОВЕДЕНИЯ В ЭКСТРЕМАЛЬНЫХ СИТУАЦИЯХ

Мазяр О.В.

Статья посвящена проблеме типологии жизненных ситуаций. Автор анализирует место экстремальных ситуаций в общей типологии и выявляет особенности субъектного поведения.

Ключевые слова: экстремальная ситуация, типы ситуаций, ситуационная детерминация, самодетерминация, субъектное поведение.

FEATURES OF SUBJECTIVE BEHAVIOUR IN EXTREME SITUATIONS

Mazjar O.V.

Article is devoted to a problem of typology of vital situations. The author analyzes a place of extreme situations in the general typology and reveals features of subjective behaviour.

Key words: an extreme situation, types of situations, situational determination, self-determination, subjective behaviour.

Прізвище, ім'я, по батькові: Мазяр Олег Васильович

Місце роботи: Житомирський державний університет імені Івана Франка

Посада: старший викладач кафедри соціальної та практичної психології

Науковий ступінь: –

Звання: –

Адреса: 10002 м. Житомир, вул. Довженка 39, кв. 52

Контактний телефон: 8 (0412) 34 59 81; 8 096 484 03 07.

Факс: –

e-mail: –